

Леонід Коган
(м.Любек, Німеччина)

НАШ ЗЕМЛЯК М.-З.ФЕЙЄРБЕРГ

Місто Новоград-Волинський – батьківщина єврейського письменника Мордехая-Зеева Фейєрберга (також Мордхе-Вольф Файєрберг, у книзі реєстрацій актів народження Новоград-Волинського рабинату записаний як Мордко-Вольф Фаєрбарг). Народився він 20 вересня (за старим стилем – 8 вересня) 1874 р. [1, арк.55зв-56; 2, S. 655] Його батько, Шимон Фейєрберг, був бідним і дуже набожним шойхетом [3], від якого син отримав перші уявлення про Тору і Талмуд. Мати, Малка Фейєрберг, торгувала у бакалійній лавці. Дитячі роки майбутній письменник провів у сусідньому селі Гульськ, куди переселилася родина. Коли хлопчику виповнилось 11 років, родина повернулася у Новоград-Волинський [4, с. 7], який на той час являв собою типовий «штетл». Так називали на ідиш містечка і повітові міста колишньої Російської імперії, в яких переважало єврейське населення (у Новограді-Волинському в 1884 р. воно становило 7389 чол. – понад 54% від загальної кількості жителів). [5, с. 52]

Тут протягом чотирьох років юний Мотл (так звали його вдома) навчався у хедері [6], а потім почав самостійно вивчати талмудичну літературу в Чорнобильському клойзі – молитовному будинку чорнобильських хасидів [7], до числа яких належав його батько. Останній, прагнучи передати синові своє ремесло, примушував його учити Галаху [8] і шхіту [9]. Однак суха мова Талмуду не могла задовольнити мрійливого юнака, а забій тварин викликав у нього лише відразу. Його притягувала поетика ТаНаХу [10] й Агади [11]. Цілими ночами юнак просиджував у напівтемряві молитовні, занурившись у фантастичний світ власних мрій і видінь. «В останні дні перед смертю він неодноразово розповідав мені, якою сильною була його уява в ранній період життя, – згадує його друг Ш.-Ц.Зецер. – Йому здавалося, що його супроводжували біси або янголи, з якими він балакав. Багато наших героїв, котрих народ увінчав численними легендами, вставали з могил, і він бачив, що з ними відбувалося. Серед його видінь було дарування Тори на горі Синай, боротьба пророка Еліягу зі жрецькими Ваала на горі Кармель, таємне помазання на царство Давида пророком Шмуелем, вихід із Іспанії вигнанців на чолі з Абрабанелем». [4, с. 8-9,45]

Разом із ровесниками, які теж відвідували Чорнобильський клойз, Фейєрберг захопився ідеями Гаскалі [12] і розпочав ознайомлення з новою єврейською літературою на івриті (твори А.Мапу, П.Смоленскіна, І.-Б.Левінзона, М.-А.Гінцбурга, Р.-А.Браудеса, М.-Л.Лілієнблюма, Є.-Л.Гордона та ін.). З великим інтересом читав він також твори єврейських філософів Середньовіччя. Вплив світських ідей на молодого Фейєрберга став причиною серйозного конфлікту між ним і його батьком, релігійним фанатиком, котрий проклинав сина і виганяв його з дому. Крім того, юнак переживав страшну внутрішню кризу. Нові ідеї, що оволоділи його мозком, позбавили молодого Фейєрберга спокою. Глибокі сумніви щодо основ юдаїзму доводили його до відчаю. Цю внутрішню боротьбу двох протилежних світів Фейєрберг пізніше відобразив у своїй повісті «Куди?». [4, с. 11-13,20]

Навколо Фейєрберга згрупувалися його однодумці Ш.-Ц.Зецер, Я.-Й.Вол, А.Ческіс, Е.Брахман, Є.Ейдельман, Ш.Фінкель, А.Арбетман, З.Беруль, І.Бібер. [13, с. 14] Серед них досить часто спалахували тривалі дискусії, під час яких головними ораторами виступали Фейєрберг і Зецер. «Нас кидало то в жар, то в холод, – розповідає останній. – Ледь зустрівшись, ми одразу вступали в словесну дуель. Ще не встигнувши привітатись, заводили дискусію ... Наші голоси сягали неба, очі блискотіли вогнем, а язиками мололи без міри та без зупинки ... Літніми вечорами ми гуляли за містом. Після кількох годин прогулянки іноді заходили в садок біля будинку нашого друга Каплана. Там ми закінчували бесіду, яку розпочали раніше, лягали на землю і занурювалися в сон. Перед світанком підводилися та йшли додому». Одна з дискусій, під назвою «Велика суперечка про Спінозу», тривала цілих три місяці. Фейєрберг, який відчував

певну душевну спорідненість із цим філософом, ставився до нього з великим пієтетом. Однак Зецер не міг пробачити Спінозі його запобігливість перед християнством, неприйняття вчення Рамбама і байдужість щодо долі свого народу. Друга тривала дискусія розгорнулася навколо одеського публіциста Ахад-Гаама, котрий користувався тоді колосальною популярністю в різних колах єврейської інтелігенції. Фейерберг і більшість його друзів були палкими прихильниками т.з. духовного сіонізму Ахад-Гаама, вважали себе його учнями і листувалися з ним тривалий час. Зецер був єдиним у компанії, хто не захоплювався Ахад-Гааомом. [4, с. 22-25,27,33-34,38]

У ці роки Фейерберг був товариським, веселим, у вільний від навчання час любив розваги. У клоїзі він ставив пропітри один біля одного і перестрибував через них. Зимовими ночами переносив розваги з клоїза на вулицю і разом із друзями ліпив сніговиків. Влітку часто ходив купатися на річку і змагався з місцевими плавцями. Але в дитинстві, як розповідали Зецеру спільні знайомі, Фейерберг був відлюдкуватим, боягузливим, постійно пригніченим. До деякої міри ці риси збереглися у нього і в юності. Він унікав сварок, а коли сперечався з кимось із друзів, ставився до нього поблажливо. [4, с. 18-19]

Прагнучи розширити коло своїх прихильників, Фейерберг і його компанія перетворювали молитовні будинки у центри просвітництва, ховали там літературу Гаскалі, проповідували зневажливе ставлення до богослужіння. Нові ідеї вони пропагували також на базарі. Все це викликало протиборство з боку хасидів. «Безбожників» виганяли із синагог, їхні книги спалювали. Кілька разів справа доходила до бійок. Фейерберг, котрий за своєю натурою не був войовничим, сильно страждав від цих переслідувань. До цього додалися приниження з боку рідних. Щоб вибити з голови сина «ересь», батько примусив його для відшкодування коштів на утримання торгувати у родинній лавці. Це заняття викликало у юнака відразу. Вкорочувала вік Фейербергу і його старша сестра, яка сварила брата за те, що у лавці безладдя, що він займається дурницями і не хоче бути таким, як усі. Єдиною втіхою для нього у ці нестерпно довгі часи був прихід друзів. Розпочиналися бесіди і дискусії. «Нерідко траплялось, – пише Зецер, – що у лавку несподівано заходив батько Фейерберга. Тоді ми, ледь живі від страху, швидко забиралися геть, а наступного дня приходили знову, наче і не було нічого». У цій самій лавці Фейерберг починає вивчати російську та німецьку мови, пише на івриті перші вірші, часом – начерки прози. [4, с. 40-44]

Коли Фейербергу було 18 років, його заручили з дочкою одного коростишівського шойхета. Після перших зустрічей вони потягнулися один до одного. До Коростишева наречений їхав разом із батьком. Там вони зупинилися в одного батькового знайомого. Хата ця була стара. Кілька осінніх ночей наречений спав біля вікна і застудився. З'явилися кашель і біль з лівого боку. Його здоров'я погіршилося ще у попередню зиму, коли він торгував у лавці, не маючи ні теплого одягу, ні калош. Цього разу застуда змусила лягти в ліжку. Хвороба спочатку не була небезпечною, належним лікуванням її можна було подолати. Але цього не сталося. Через деякий час виникли перші симптоми туберкульозу горла, який згодом став причиною передчасної смерті письменника. Через хворобу і невизначеність ситуації весілля так і не відбулося, хоча Фейерберг продовжував листуватися з нареченою. Лише незадовго перед смертю він за наполяганням батьків дівчини погодився розірвати їхні заручини. [4, с. 13-14]

На початку 1896 р. Фейерберг поїхав для медичних консультацій до Варшави, де провів кілька тижнів. Це місто вважалася тоді центром єврейської літератури і друку. Користуючись нагодою, він зайшов до редакції щоденної газети на івриті «Га-Цефіра» і передав редактору Н.Соколову рукописи кількох своїх віршів і оповідань, а також лист. Оповідання Соколов не читав, бо почерк був нерозбірливим, а вірші показав класику єврейської літератури І.-Л.Перецу, який випадково у цей час знаходився в редакції. На думку Переца, вірші були незрілими. В той же час Соколову сподобалися викладені у листі думки письменника-початківця. Він порадив

Фейербергу відмовитися від поезії та випробувати свої сили у прозі. Редактор також висловив готовність опублікувати його твори, якщо ті відповідатимуть духові «Га-Цефіра». [4, с. 47-48]

Фейербергу дуже хотілося залишитися у Варшаві. Але лікарі пов'язали можливість його видужання з добрим харчуванням і здоровим способом життя. Вони порадили йому провести літо на дачі. Після повернення до Новограда-Волинського Фейерберг короткий час проживав у свого друга Я.Аннопольського, а влітку поїхав до волинського містечка Славути, яке тоді славалося сосновими лісами з цілющим повітрям. Тут він поєднував відпочинок із громадською діяльністю. Виступаючи на івриті з доповідями перед місцевою єврейською молоддю, Фейерберг своєю харизмою завоював серця слухачів. За його ініціативою, в Славуті була створена бібліотека. Місцева молодь, яка обожнювала Фейерберга, надавала йому грошову допомогу. [4, с. 48]

Після повернення до рідного міста він знову зупинився у друга Аннопольського, який тоді переїхав у приміське село Смолка. Їхнім сусідом був старий єврей-кравець, котрий проходив військову службу ще під час правління Миколи I. Він неодноразово згадував про нещасних єврейських хлопчиків-кантоністів, яких силою забирали у батьків, виховували кілька років у християнських будинках, а потім відправляли служити в армію на 25 років. Його розповіді лягли в основу першого оповідання Фейерберга – «Янкель-сторож», яке надрукувала газета «Га-Цефіра» у грудні 1896 р. [4, с. 49; 14, с. 1251-1252]

Стан здоров'я хворого письменника трохи покращився. Наступного року він відправив кілька оповідань під загальною назвою «Записки мрійника Хофні» до редакції літературного щомісячника на івриті «Га-Шилоах». Влітку 1897 р. у цьому журналі вийшло оповідання Фейерберга «Теля». [4, с. 49; 15, с. 177-178] В ньому письменник майстерно зображує любов хлопчика до маленького теля і пережиту душевну драму через бажання батьків зарізати невинну тварину.

Літо 1897 р. Фейерберг знову провів у Славуті, а після повернення отримав 6 крб. гонорару від Ахад-Гаама за «Теля». Це додало йому енергії, пробудило світлі надії. Фейерберг мріяв поселитися в Одесі, де міг би займатися літературною діяльністю. В одному з листів до Ахад-Гаама він висловив занепокоєння щодо розвитку свого таланту в місті, де панує хасидизм, де «немає ні книг, ні письменників, ні вчителів, ані вихователів». Звертаючись до редактора за порадою, Фейерберг пише, що міг би працювати приватним учителем або в якійсь єврейській редакції. [4, с. 49-50; 15, с. 182-184] Ахад-Гаам пояснив, що через дорожнечу і нечисте повітря умови проживання у великих містах дуже важкі, особливо для хворих людей. Тому він не радив Фейербергу їхати до Одеси, хоча висловив бажання підшукати для нього якесь невелике місто поблизу Одеси. Але Фейерберг почував себе настільки погано, що про поїздку не могло бути й мови. [16, с. 222]

У грудні 1897 р. – січні 1898 р. він публікує в Санкт-Петербурзькій щоденній газеті на івриті «Га-Меліц» памфлет під назвою «Листи з Волині», в якому аналізує організацію життя єврейської громади рідного міста. Вона утримувала «30 молитовних будинків, 4 рабинів і дві лазні», складалася із «близько 800 торговців, сотень ремісників, котрі не знаходять для себе роботу та їли плоть один у одного», а також із «біля сотні меламедів (чверті яких вистачило б після удосконалення освіти), шадхенів, маклерів, писарів і подібних їм насінин, які посходили один за одним на всьому тернинами єврейському полі». Головним об'єктом його критики була асимільована єврейська молодь, яка створила у Новограді-Волинському клуб і розважала себе танцями замість того, щоб звернути увагу на жахливе матеріальне і духовне становище простого народу. [17, с. 1; 18, с. 1; 19, с. 1] Під впливом цієї публікації клуб припинив своє існування, через що автор нажив собі багато ворогів, на цей раз – з боку новоспечених «аристократів». Незадовго до смерті Фейерберг попросив друзів викликати терміново лікаря.

Коли звернулися до одного лікаря-єврея, той згадав колишній «гріх» хворого і відмовився йти до нього. [16, с. 222]

Після того, як Аннопольський переселився зі Смолки у місто, Фейерберг змушений був повернутися до батьків. [20, с. 930] Вол згадує епізод, що ілюструє атмосферу, в якій жив і писав свої твори Фейерберг: «Мешкав я тоді поблизу і одного дня зайшов до нього додому. Сцена, яку я там побачив, викликала у мене огиду і біль. Фейерберг сидів, спираючись однією рукою на стіл і дивлячись на аркуш паперу, що лежав перед ним. Його обличчя було блідішим, ніж зазвичай, він важко дихав. Навколо столу бігав його фанатичний батько і шалено кричав: «Ахад-гаамчик! Безбожник! ... Смерть наближається до тебе! ... Вона вже наклала свій відбиток!». Я спробував заспокоїти батька ... Але той ще більше лютував і ганьбив сина. У ці гіркі хвилини Фейерберг навіть на мить не поглянув на мене. Впевнений, що він страждав не стільки від поведінки батька, скільки від того, що я був свідком цієї гидкої сцени ... Він простягнув мені главу із своєї статті про художню літературу, і я поспішив залишити цей будинок». [21, с. 934] Для оплати свого проживання у батьків Фейерберг у цей період мусив давати приватні уроки івриту. [4, с. 50]

Взимку 1897-98 р.р. він завзято читав твори російської літератури. Незважаючи на погіршення здоров'я, брав активну участь у громадському житті міста. Він був центральною фігурою у першій у місті сіоністській групі, що виникла 1898 р. Письменник часто виступав на різні теми на івриті та ідиш перед єврейською публікою Новограда-Волинського, кілька разів на тиждень їздив до Корця і Житомира. [4, с. 51; 20, с. 930; 22, S. 9]

Завдяки грошовій допомозі друзів, Фейерберг поїхав на три літні місяці до Славути. Восени його матеріальне положення покращилось. Він отримав 20 крб. гонорару за оповідання «Амулет» і «Увечері», що з'явилися в «Га-Шилоах» відповідно у жовтні та грудні 1898 р. Цього ж року варшавський літературний щорічник на івриті «Луах-Ахіасаф» надрукував оповідання Фейерберга «Тіні» та есе «Весняна ніч», за які автор отримав ще 15 крб. Крім того, Ахад-Гаам повідомив у листі від 14 (2) листопада 1898 р., що після його клопотань підприємець і меценат К.Висоцький погодився виділити письменнику, починаючи із жовтня, щомісячну допомогу в розмірі 10 крб. Це дало можливість Фейербергу звільнитися від економічної залежності від батьків і найняти для себе окрему кімнату. [4, с. 51; 23, с. 9]

В оповіданні «Амулет» головний персонаж Хофні згадує дитячі нічні кошмари та старого каббалиста, котрий дав йому амулет для захисту від ворожих сил. «Увечері» – один із найкращих творів Фейерберга. Оповідання складається з двох частин: у першій Хофні розповідає про навчання в хедері, а в другій переказує легенду, яку почув від матері після повернення додому з хедера. Чарівний світ народних легенд вміло протиставлений суворій реальності – холоду, сльоті та мороку осіннього вечора в містечку.

Ось що пише Фейерберг у листі від 3 червня 1897 р. до Ахад-Гаама про героя своїх оповідань: «Хофні-«мрійник», якого я створив, насправді не мрійник, а єврей із живим єврейським серцем. Це людина, яка цінує і єврейство, і освіту; людина, яка весь час зіштовхується і бореться з життям. Він не бажає відмовлятися від єврейства та його ідеалів, а життя в її нинішньому розумінні обертається до нього паскудством, матеріальністю ... На жаль, такі люди, як Хофні, вважаються божевільними, і тому я назвав його мрійником». [15, с. 184-185] Хофні, який уособлює життєву драму самого автора, усвідомлює, що старі традиції заглушили в ньому прагнення до здорового природного життя, але не може подолати чари цього своєрідного світу з його духовною красою і містичною поезією. Він рветься до сонця, до світла і в той же час любить тіні оповитої сутінками молитовні.

1898 р. Фейерберг написав свій головний твір – повість «Куди?», що має автобіографічний характер. «Тоді він виглядав цілком відчуженим від мирської суєти, наче жив у якомусь

величнішому і красивішому світі, – згадував Зецер. – Годинами сидів, схилившись, і працював ... Його потухлі очі випромінювали не лише втому, але й рідкісну творчу радість». Спочатку Фейерберг назвав свою повість «Безбожник», однак, написавши кілька аркушів, вирішив текст переробити, а назву твору змінити. [4, с. 52] Наприкінці грудня автор відправив рукопис «Куди?» Ахад-Гааму. Останній у листі до Фейерберга від 5 січня 1899 р. писав, що основна концепція повісті йому сподобалась. Він висловив готовність надрукувати її в «Га-Шилоах», якщо автор внесе виправлення в заключній частині. Зокрема, на думку Ахад-Гаама, смерть героя повісті від застуди, як це було у першому варіанті повісті, виглядала випадковою. Редактор пропонував іншу причину смерті: самогубство. [24, с. 10] Фейерберг з ним не погодився, але переписав декілька епізодів, де «психологічний зв'язок виявився слабким і непомітним». У лютому 1899 р., незадовго до смерті, він відіслав до редакції виправлений варіант «Куди?». [15, 186-188; 24, с. 35] Ця повість, що публікувалася в «Га-Шилоах» у лютому-травні 1899 р., стала одним із найкращих творів нової єврейської літератури на івриті.

Нахман, головний її герой – нащадок династії рабинів. Батько закликає його бути «солдатом» і захищати юдаїзм від мирських спокус. Щоб врятувати свій народ, Нахман намагається прискорити прихід Месії. Для цього він поглиблюється в священні книги. Проходять роки, і надія на месіанське спасіння поступово втрачається. Згодом Нахман зацікавився новою єврейською літературою та сучасними науками. Однак, втративши «живого Бога Ізраїля» (віра), він не знаходить розради у «бога Аристотеля» (розум), котрий для нього позбавлений життя і недієздатний. Його «граничний стан» знаходить конкретний вираз у синагозі під час посту 9-го Ава (в пам'ять про зруйнування єрусалимського Храму): «Вся громада, яка молилася, була зараз одним серцем, а він – інше серце – перебував на самоті, був віддалений від Ізраїлю, відрізаний від свого народу ... А як йому хотілося возз'єднатися зі своїм народом! Заради цього він віддав би власне життя. Але що ж робити? Ці узи розв'язав він за власною волею і не спроможний зав'язати їх знову». Розкол між головним героєм повісті та громадою проривається назовні в Судний День, коли Нахман привселюдно погасив свічку в синагозі. З тих пір він впадає в такий психічний стан, який громада витлумачує як божевілля. Наприкінці повісті Нахман робить останню спробу возз'єднатися зі своїм народом. Виступаючи на зборах сіоністської молоді, він проповідує ідею національного відродження і повернення на Схід. Ця промова – останній заклик і зойк душі Нахмана, після чого він поступово згасає і врешті-решт умирає.

Вол помітив деякі «аристократичні замашки» у поведінці Фейерберга в останні місяці його життя: «Одного разу я прийшов до нього додому, але двері були зачинені. Погляд мій упав на приклеєну до дверей смужку паперу. На ній були вказані години прийому. Я згадав його погляди на аристократичні манери багатьох наших вождів і посміхнувся. Тим часом двері відчинилися, і я побачив Фейерберга, який сидів на стільці. Обличчя його було блідим, тіло здригалось від сильного кашлю, але очі блистіли та дивилися на мене з посмішкою. «Чому ти не смієшся? – спитав він мене через кілька миттєвостей. – Єврейський письменник – і вивіска на дверях ... Єврейський письменник установлює години прийому ... Хіба це не смішно?» Тоді Фейерберг розповів мені, що останнім часом до нього приходять багато людей, які не дають йому спокою і заважають займатися літературною діяльністю. Він вносив тоді виправлення в текст «Куди?» і мусив тому, всупереч своєму бажанню, зачинити двері ... Я дивився на його зморщене обличчя, рум'янець на щоках, палаючі очі та добре розумів зв'язок між смертю героя твору і власною смертю: після смерті першого настане смерть останнього». [16, с. 222]

Фейерберг планував написати ще декілька оповідань і роман, головним героєм якого мав стати засновник хасидизму, рабин Баал Шем Тов. Але цим літературним проектам не судилося побачити світло. Після смерті письменника залишилася чернетка неопублікованого нарису під назвою «Думки вмираючого серця». Цей твір Фейерберг написав незабаром після повернення з Варшави та відправив його до редакції «Га-Цефіра». Звідти йому відповіли, що мова і стиль

нарису дуже добрі, але зміст надто суб'єктивний. На жаль, рукопис цього твору десь загубився. [4, с. 55,62; 20, с. 930]

Після закінчення повісті «Куди?» стан здоров'я Фейєрберга погіршувався з кожним днем. Зецер, який провів останні дні біля ліжка вмираючого письменника, згадує: «В середу, 19-го Адара 5659 р. [25], Фейєрберг не міг уже підводитися з ліжка. Криза тривала близько 33 годин. Приблизно за дві години перед смертю він спитав мене, чи не зупинився його годинник. І дійсно – годинник стояв. Я розумів, що це може погано вплинути на загострену уяву смертельно хворої людини, і сказав йому неправду. Хвилин через десять він повторив це питання, і я знову збрехав. Яким же великим було моє здивування, коли згодом я знайшов у його щоденнику такий запис: «Двоє хворих знаходяться в моїй кімнаті – я і мій годинник. Однак хвороба у нас різна. Їм важко ходити, а мені – лежати. Впевнений, що тоді, коли я помру, вони теж зупиняться» ... Також слід відмітити, що випуск «Га-Шилоах», в якому було надруковано початок повісті Фейєрберга «Куди?», прибув до нього додому за кілька годин до смерті». [4, с. 60-61]

Зірка талановитого письменника згасла 2 березня (18 лютого) 1899 р. о третій годині після полудня. «Похорон відбувся того ж дня, увечері, – згадує Зецер. – Віяв злий холодний вітер. Мокрий сніг, що в'їдався в кістки, падав на землю і швидко перетворювався у грязюку. Але все це не завадило великим натовпам людей рухатися слідом за марами Фейєрберга. Майже все місто приймало участь у похороні. Всі наче враз усвідомили, що помер той, хто своєю величчю і славою увінчав сіре маленьке містечко». [2, S. 655; 4, с. 61; 26, с. 201]

Незабаром після смерті М.-З.Фейєрберга його друзі вирішили видати за свій рахунок збірник творів письменника. З цією метою вони звернулися до Шимона Фейєрберга з проханням дати дозвіл на публікацію творів сина, але той відмовився. Більше того, батько вимагав, щоб Ахад-Гаам передав йому як спадкоємцю гонорар сина за повість «Куди?». Але цей гонорар мали використати для друку збірника, і вимога батька була відкинута. [21, с. 935] Врешті-решт, збірник творів Фейєрберга на івриті вийшов 1904 р. у краківському видавництві «Га-Сефер». Крім згаданих вище творів, до нього увійшла стаття «Наша художня література та її завдання». Згодом цей збірник багато разів перев видавався в Ізраїлі. 1902 р. у Санкт-Петербурзі випущено книгу російською мовою «М.Фейєрберг. Полное собрание сочинений» (переклад з івриту Г.Красного). 1973 р. Американське єврейське видавниче товариство випустило у Філадельфії під рубрикою «Майстри сучасної єврейської літератури» книгу англійською мовою „Whither? And other stories by M.Z. Feierberg” (переклад Г.Галкіна). Кілька творів Фейєрберга перекладено на ідиш, оповідання «Теля» – на німецьку мову.

У 1900-01 р.р. Я.-Й.Вол опублікував на івриті в газеті «Га-Цефіра» спогади про свого друга-письменника. 1934 р. у Нью-Йорку вийшла з друку книжка спогадів про Фейєрберга на ідиш, яку написав інший його друг – Ш.-Ц.Зецер. За ініціативою останнього в Нью-Йорку було створено видавництво «Фейєрберг» (вперше згадується у 1919 р.). Після переселення до Ізраїлю у 1961 р. Зецер разом зі своїми земляками мав створити бібліотеку імені Фейєрберга в місті Холон. [27, с. 37] Фейєрбергу та його сучасникам присвячене оповідання на ідиш Н.Забари «На перехрестях доріг» [28, с. 109-120]

Нині ім'я письменника носять вулиці ізраїльських міст Тель-Авіва, Хайфи, Холона, Нетанії, Беер-Шеви. У Тель-Авіві вулиця Фейєрберга сполучається з 1-м і 2-м провулками Леан (Куди), названими на честь його головного твору. 16 травня 2001 р. Новоград-Волинський міськвиконком прийняв рішення про увічнення пам'яті Фейєрберга. [29, арк. 90] 27 липня 2001 р. на честь письменника урочисто відкрито меморіальну дошку на фасадній частині будинку колишньої Чорнобильської синагоги. [30, с. 1] Згідно з рішенням міськвиконкому, передбачалося також назвати його іменем одну з нових вулиць міста. 2003 р. твори Фейєрберга в російському перекладі вперше опубліковані на його батьківщині: видавництво «НОВОград»

випустило збірник «Свет и тени» (упорядник – Л.Коган). Влітку 2005 р. на єврейському кладовищі знайдено і впорядковано місце поховання письменника. На надгробку збереглася більша частина епітафії на івриті. Ось її переклад: «... .. [тут похований] молодий [чоловік] великого таланту Мордехай-Зеев Фейерберг, син р. Шимона, шойхета і контролера, котрий народився в Звягелі 9-го Тишрей 5675 р. Хай його душа буде зав'язана у вузол життя». [31, с. 1] Його могила внесена у Звід пам'яток і пам'ятних місць історії та культури міста Новограда-Волинського. [32, с. 179-181] На жаль, вулиці Фейерберга в його рідному місті досі нема.

За своє коротке життя, творчий період якого тривав три-чотири роки, Фейерберг написав небагато. Але й ті твори, що вийшли з-під його пера, забезпечили йому одне з чільних місць у новій єврейській літературі. Йому вдалося відбити той глибокий духовний злам, який пережила частина єврейської інтелігенції 80-90-х років XIX ст.: задихаючись у застиглих формах традиційного укладу життя, багато її представників відчувало в той же час глибокий душевний біль і сум при вигляді неминучого руйнування старого світу.

1 ДАЖО. – ф. 67, оп. 3, спр. 598.

2 Der Literatur-Brockhaus. – Mannheim, 1988. – В. 1.

3 Ритуальний різник худоби і птиці

4 Зецер Ш.-Ц. М.-З.Фейерберг. Спогади (на ідиш). – Нью-Йорк, 1934.

5 Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. – Житомир, 1885. – Отдел III.

6 Початкова релігійна школа для єврейських хлопчиків

7 Одним із головних центрів хасидизму було містечко Чорнобиль Київської губ., де проживала династія рабинів-цадиків Тверських

8 Сукупність законів і установлень юдаїзму

9 Ритуальний забій худоби

10 Єврейська назва Старого Заповіту

11 Незаконодавча частина талмудичної літератури: різні афоризми, билини, легенди, притчі і т.п.

12 Єврейське просвітництво

13 Урі А. Звягель. // меморіальна книга «Звіл» (на ідиш). – Тель-Авів, 1962.

14 «Га-Цефіра». –1896 р. – 4 грудня (22 листопада). – №257.

15 Листи до Ахад-Гаама // із книги «Твори М.-З.Фейерберга» (на івриті). – Тель-Авів, 5709 /1948-49/.

16 Вол Я.-Й. Сумні спогади (на івриті). // «Га-Цефіра». – 1900 р. – 20 березня (7 березня). – №56.

17 «Га-Меліц». –1897 р. – 6 грудня (24 листопада). – №259.

18 «Га-Меліц». –1898 р. – 26 січня (14 січня). – №11.

19 «Га-Меліц». –1898 р. – 27 січня (15 січня). – №12.

20 Вол Я.-Й. Доповнення до спогадів (на івриті). // «Га-Цефіра». –1901. – 1 листопада (19 жовтня). – №232.

21 Вол Я.-Й. Доповнення до спогадів (на івриті). // «Га-Цефіра». –1901. – 3 листопада (21 жовтня). – №233.

22 Die zionistische Bewegung. // „Die Welt“ (Wien). – 26.08.1898. – №34.

23 Листи Ахад-Гаама до М.-З.Фейерберга (на івриті). // додаток до газ. «Давар» (Тель-Авів). –1937 р. – 15 січня. – №3551.

24 Листи Ахад-Гаама (на івриті). – Т. 2. – Єрусалим, 5683-85 /1923-25/.

25 За християнським календарем – 1 березня 1899 р.

26 Цинберг С. Фейерберг М.-В. // Еврейская Энциклопедия. – Т. 15. – Санкт-Петербург, 1906-1913.

27 Боне М. Шмоль-Цві Зецер. // Yalkut Wolyn. – 1968 р. – №24 (на ідиш).

28 Український переклад цього оповідання можна прочитати в художньо-публіцистичному альманасі «Єгупець» (Київ). – 2012 р. – №21.

29 Новоград-Волинський міський архів. – ф. 1, оп. 2, спр. 1657. – №209.

30 Мойсеев Л. Відкриття меморіальної дошки. // газ. «Лесин край» (Новоград-Волинський). – 2001 р. – 9 серпня. – №63.

31 Знайдено могилу Фейерберга. // газ. «Лесин край». – 2005 р. – 28 липня. – №59.

32 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Міста Коростень, Новоград-Волинський. Випуск 11. – Житомир, 2008.